

Από τη συγκέντρωση στη διάχυση Οι εβραϊκές συνοικίες στις βορειοελλαδικές πόλεις στο τέλος της Τουρκοκρατίας*

ΑΛΕΚΑ ΚΑΡΑΔΗΜΟΥ-ΓΕΡΟΛΥΜΠΟΥ

Η ΕΡΕΥΝΑ για τη νεότερη πολεοδομική ιστορία των πόλεων της Βόρειας Ελλάδας έφερε στο φως στοιχεία και χαρτογραφικό υλικό για τους χώρους και τις συνθήκες κατοικίας των Εβραίων κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Η ανακοίνωση προτίθεται να παρουσιάσει το υλικό αυτό συνδέοντάς το και με ήδη δημοσιευμένες αναφορές, ώστε να συμβάλει σε μια γενικότερη καταγραφή των γνώσεών μας για τη χωροθέτηση και τις μορφές οργάνωσης των εβραϊκών συνοικιών στις πόλεις της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Θράκης και της ευρύτερης περιοχής τους, στα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας.

Δύο κλασικά πλέον έργα¹ μας παρέχουν πλούτο πληροφοριών σχετικά με τη χωρική εγκατάσταση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το τέλος του 19ου αιώνα. Δυστυχώς, η πυρκαγιά της πόλης το 1917, που έδωσε την ευκαιρία για την πληρέστερη μέχρι σήμερα κτηματολογική και τοπογραφική αποτύπωση της Θεσσαλονίκης, έπληξε κυρίως τις εβραϊκές συνοικίες. Δεν έγινε έτσι δυνατή η καταγραφή και του κτιριακού αποθέματος, ώστε να γνωρίσουμε με λεπτομέρειες (υπό το φως μάλιστα των παλαιότερων τουρκικών κτηματολογίων και του νεότερου ελληνικού) τη χωρική οργάνωση, τις διαφορετικές χρήσεις και τις μορφές –στηγγειές ή διαφορετικές– που είχαν οι συνοικίες, ως προς κτισμένους και ελεύθερους χώρους στις επιμέρους περιοχές της πόλης. Βέβαια, οι εκσυγχρονιστικές προσπάθειες που έγιναν στο τέλος του 19ου αιώνα, παράλληλα με την ταχύτατη επέκταση της πόλης και, κυρίως, η ελευθερία εγκατάστασης εκτός των ιστορικά διαμορφωμένων συνοικιών με τη χαλάρωση των κοινοτικών δεσμών, είχαν ως αποτέλεσμα τη διάχυση των κατοίκων όλων των εθνικοθρησκευτικών ομάδων στο χώρο της πόλης και φυσικά στις συνοικίες που διασώθηκαν από την πυρκαγιά. Έτσι, γνωρίζουμε τις μορφές εγκατάστασης στις ανατολικές συνοικίες, το οργανωμένο μοντέλο δόμησης στους δύο οικισμούς της εβραϊκής κοινότητας –Βαράδαρη και περιοχή του νοσοκομείου Χιως– καθώς και την κατάσταση που επικρατούσε μετά την πυρκαγιά του 1890, στο ανασχεδιασμένο κέντρο.

Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η Βόρεια Ελλάδα, όπως και η ευρύτερη περιοχή της στα Βαλκάνια, εμφανίζεται ως τα τέλη του 19ου αιώνα, τουλάχιστον απ' όσο ξέρουμε μέχρι στιγμής, αρκετά παραμελημένη από πλευράς χαρτογραφικής σε ό,τι αφορά το χώρο των πόλεων, σε αντίθεση με τις ευρωπαϊκές πόλεις και τις πόλεις εντός των πρώτων συνόρων του νεοελληνικού κράτους. Παρά τα λεπτομερή κτηματολογικά κατάστατά τους, οι Οθωμανοί δεν τα συνόδευαν με αποτυπώσεις. Έτσι, δυσκολευόμαστε να αναισοτήσουμε τις εικόνες των πόλεών μας πριν από το τέλος του 19ου αιώνα και να βαθύνουμε τις (πολύ επιπόλαιες) γνώσεις μας για τη μορφή και τη χρήση του αστικού χώρου, για το ρόλο της αστικής γης, για τις συνθήκες καθημερινής διαβίωσης των διαφορετικών ομάδων.

Επιπλέον, όπως είναι γνωστό, η σχέση κτισμένου-άκτιστου μπορεί να προσφέρει πολύτιμα στοιχεία για το χρόνο ζωής των συνοικιών (διαδοχικές κατατιμήσεις, πύκνωση), ενώ η διάταξη των κτιριακών όγκων, ως προς τα οικόπεδα, μας πληροφορεί για θέματα σχετικά με τη συλλογική ζωή που μπορεί να αναπτυχθεί σε έναν τόπο, με την προέλευση του αστικού ιστού (αγροτική ή αστική) κτλ.

Μια σειρά εργασίες αρχιτεκτόνων, τα τελευταία χρόνια, προσέθεσαν ενδιαφέροντα στοιχεία στις γνώσεις μας για την εγκατάσταση των Εβραίων σε πόλεις όπως η Καβάλα, τα Ιωάννινα, η Βέροια, η Καστοριά, οι Σέρρες και η Θεσσαλονίκη². Επίσης, σε παλιούς χάρτες που εντοπίστηκαν σε διάφορα αρχεία υπάρχουν στοιχεία για τη χωροθέτηση των κοινοτήτων στη Λάρισα, αλλά και σε μεγάλες πόλεις της ευρύτερης περιοχής, όπως στη Φιλιππούπολη, την Αδριανούπολη, τα Σκόπια και τη Σόφια³. Τέλος, από αρχαιολογικές πηγές και ποικίλες δημοσιεύσεις έχουμε πληροφορίες για τη χωρική εγκατάσταση των εβραϊκών κοινοτήτων, που άλλοτε μπορούμε να εντοπίσουμε σε χάρτη και άλλοτε όχι⁴.

Στη διάρκεια του 19ου αιώνα, η διάθροιση της παραδοσιακής πόλης μεταβάλλεται, σε μεγάλο βαθμό, ακολουθώντας τις σημαντικές ιστορικές αλλαγές που παρατηρούνται στο χώρο των Βαλκανίων. Η συγχρότηση «σύγχρονων» εθνικών κρατών σε εδάφη που αποτελούσαν τις ευρωπαϊκές επαρχίες της Αυτοκρατορίας ανατρέπει παλιά δεδομένα και διασυνδέσεις και εισάγει κινητικότητες και τριβές νέου τύπου. Συγχρόνως, η προσπάθεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να εκσυγχρονιστεί και να προσεταιριστεί τους μη μουσουλμανικούς πληθυσμούς, ώστε να αποσοβήσει περαιτέρω διάλυσή της, οδηγεί στην κατάργηση των από αιώνες καθοριστικών θρησκευτικών διαχωρίσεων. Η θεωρητικά, τουλάχιστον, θεσμική εξίσωση χριστιανών και Εβραίων προς τους μουσουλμάνους επιτρέπει την ελεύθερη άσκηση των δραστηριοτήτων τους, ενθαρρύνει τις επενδύσεις σε γη και ακίνητα και κάνει δυνατή την εγκατάστασή τους εκτός των εθνικοθρησκευτικά ομοιογενών συνοικιών. Η διάχυση που βαθμιαία επέρχεται παίρνει ποικίλες κατά τόπους μορφές και δεν περιορίζεται σε «γεωγραφικές» επιλογές, αλλά και σε πολιτισμικές. Πράγματι, η απαγκίστρωση από τη θρησκευτική ταυτότητα απελευθερώνει συμπεριφορές (και επιτρέπει επιλογές) που συνδέονται με την εκπαίδευση, την αναψυχή, τις κοινωνικές σχέσεις. Η ποικιλία στις παραλλαγές των φαινομένων αυτών που παρατηρείται στο τέλος του 19ου αιώνα υποδεικνύει το μεταβατικό χαρακτήρα της εποχής και το πέρασμα από την παραδοσιακή χωρο-κοινωνική οργάνωση σε πιο σύγχρονες εκδοχές της.

* Το άρθρο βασίζεται σε ανακοίνωση στο συνέδριο «Οι εβραϊκές κοινότητες της ΝΑ Ευρώπης από το ΙΕ' αιώνα ως το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου», τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΑΠΘ και ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 30.10-3.11.1992.

Η ύπαρξη διακεκριμένων εβραϊκών συνοικιών είναι το πρώτο θέμα που μπορεί να καταγραφεί, αφού διασαφηνιστεί από την αρχή ότι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία η παρουσία χωριστών συνοικιών δεν είναι φαινόμενο που αφορά ειδικά τους Εβραίους, αλλά όλες τις εθνικοθρησκευτικές ομάδες, συμπεριλαμβανομένων και των μουσουλμάνων. Πράγματι, στον ελλαδικό χώρο και ανεξάρτητα από την προϊστορία τους, οι Εβραίοι συγκεντρώνονται, σχεδόν κατά κανόνα, σε ιδιαίτερες συνοικίες (μαχαλάδες στα τουρκικά ή kehilla, στα εβραϊκά), μορφή αστικής οργάνωσης που αντανακλά εν γένει τη διάρθρωση της οθωμανικής πόλης⁵.

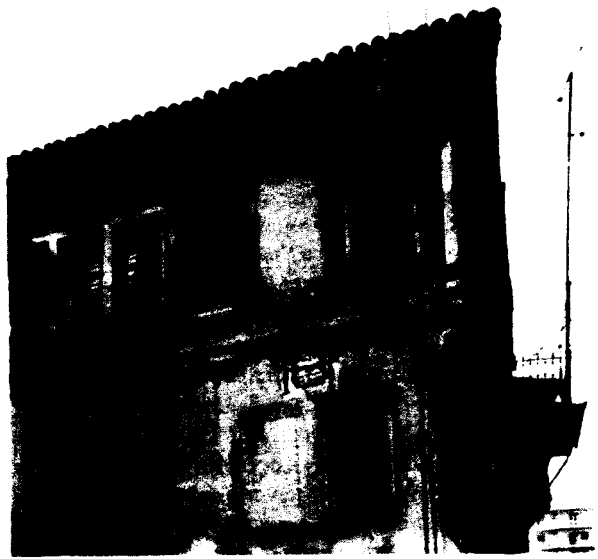
Γνωστές και οροθετημένες εβραϊκές συνοικίες γνωρίζουμε, εκτός βεβαίως της Θεσσαλονίκης⁶, στη Βέροια, στην Καστοριά, στα Γιάννινα, στη Λάρισα, στα Τρίκαλα⁷, στις Σέρρες, στην Κομοτηνή. Ακόμη στην ευρύτερη περιοχή, σε πόλεις όπως το Μοναστήρι, η Φιλιππούπολη, η Αδριανούπολη, τα Σκόπια και η Σόφια, οι Εβραίοι κατοούν σε σαφώς προσδιορισμένες περιοχές. Εβραίοι από την Ισπανία εγκαταστάθηκαν επίσης στη Δράμα και, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, παρατηρήθηκε ιδιαίτερη συγκέντρωση στην περιοχή νοτίως του παλιού βυζαντινού κάστρου. Για την Καβάλα, η Αιμ. Στεφανίδου εκτιμά ότι εβραϊκή συνοικία μπορεί να χωροθετηθεί (αν και δεν υπάρχουν τεκμήρια) στην πρώτη, οχυρωμένη, επέκταση της πόλης που γίνεται προς την αγορά, στη βορεινή πλευρά, στις αρχές του 16ου αιώνα. Την ίδια ακριβώς εποχή μεταφέρονται στην πόλη Εβραίοι έποικοι από την Ουγγαρία⁸. Συγχρόνως, σε άλλες πόλεις, όπως η Έδεσσα, η Νάουσα και ίσως η Κοζάνη, δεν υπήρχαν εβραϊκές συνοικίες. Παρά την παρουσία πολλών Εβραίων στην Ξάνθη, καμία αναφορά δεν γίνεται σε ειδική συνοικία. Αντίστοιχη κατάσταση παρατηρείται στο Δεδέαγατς (Αλεξανδρούπολη). Στη Λάρισα, παρ' όλο που στο χάρτη του 1880 προσδιορίζεται χωρικά με σαφήνεια ιδιαίτερη συνοικία, οι πληροφορίες λένε ότι οι κάτοικοι της υπάγονταν και σε τρεις χριστιανικές συνοικίες⁹. Το ίδιο φαινόμενο επαναλαμβάνεται, κατά πάσα πιθανότητα και στη Δράμα¹⁰. Το θέμα αυτό θέτει ένα ερώτημα: παράλληλα με την ύπαρξη της συνοικίας, υπήρχαν μέλη της που κατοικούσαν έξω από αυτήν; Όπως φαίνεται από τα διαθέσιμα στοιχεία, η απάντηση είναι καταφατική, τουλάχιστον για την περίοδο μετά την εξαγγελία των μεταρρυθμίσεων (1839). Η παλαιότερη καταγραμμένη σχετική πληροφορία που γνωρίζουμε αφορά την Αδριανούπολη, με ορόσημο το 1846, όταν καίγεται η εβραϊκή συνοικία της πόλης¹¹. Παραξενεμένος ο Έλληνας πρόξενος σχολιάζει το γεγονός:

«Η κοινότης αυτή περιορισμένη άλλοτε ούσα προς την νότιον πλευράν του τείχους εν τω άσπεϊ, συνέβαλλε τα μέγιστα εις αυστηράν και αστυνομικήν τρόπον τινά επιτήρησιν επί της ηθικής των ομοεθνών της· αλλ' η κατά Αύγουστον του 1846 συμβάσα τρομερά πυρκαϊά εν τω μέσω της μεγάλης συνοικίας των, και ταύτην άπασαν σχεδόν αποτεφρώσασα, τους ηνάγκασε να διασπαρώσιν εις διάφορα μέρη της πόλεως, εντός και εκτός, και μάλιστα εις τουρκικάς συνοικίας, και ως εκ τούτου ηθικώς πολύ εξέπεσαν· τίνες εξ αυτών ηγόρασαν μάλιστα και οικίας μεταξύ των οθωμανικών, όπερ εις χριστιανούς δεν επιτρέπεται».

Η κοινότητα της Αδριανούπολης ήταν η μεγαλύτερη στις ευρωπαϊκές επαρχίες ύστερα από εκείνη της Θεσσαλονίκης. Αν στο μέσο του 19ου αιώνα αναφέρονται 4.000 Εβραίοι¹², στην αρχή του αιώνα αυξάνονται σε 8.000 ως 15.000! Η «Εβραϊκή» βρισκόταν στο νοτιοανατολικό τμήμα του Κάστρου και είχε 13 συναγωγές (σχ. 1) τοποθετημένες στο εσωτερικό των οικοδομικών νησίδων. Η συνοικία, όπως φαίνεται στο χάρτη του 1854, έχει έκταση περίπου 300x180 μέτρων και εμβαδόν 5.4 εκταρίων, ενώ αποτελεί την πιο πυκνοκατοικημένη περιοχή της πόλης.

Η εβραϊκή συνοικία των Σερρών έχει εντοπιστεί από τον Ν. Νι-

κολάου στο βορειοανατολικό τμήμα της πόλης. Αν και το κτηματολόγιο της πόλης έγινε μετά τον εμπρησμό της από το βουλγαρικό στρατό στα 1913, στην περιοχή αυτή εξακολουθούσαν να εμφανίζονται αρκετές εβραϊκές ιδιοκτησίες, καθώς και το κτίριο της συναγωγής¹³. Πάντως, όταν γύρω στα 1870 κατέφτασε η οικογένεια του Μεναχέμ Σιμαντάφ στις Σέρρες¹⁴, επέλεξε να χτίσει την κατοικία της εκτός των ορίων της εβραϊκής συνοικίας. Στο Δεδέαγατς-Αλεξανδρούπολη, πόλη που ιδρύεται το 1871 και χτίζεται βάσει σχεδίου, δεν αναφέρεται εβραϊκή συνοικία, παρ' όλο που γνωρίζουμε ότι μεταξύ 1887 και 1898 εγκαταστάθηκαν εκεί 180 Εβραίοι¹⁵. Η συναγωγή εντοπίζεται στην πρώτη ζώνη επέκτασης του αρχικού σχεδίου, ενώ αρκετά μακρύτερα, προς βορράν βρισκείται το ισραηλιτικό νεκροταφείο. Επί του βασιικού δρόμου (οδού Δημοκρατίας) υπήρχαν εβραϊκά καταστήματα¹⁶, ενώ, κατά αδιασταύρωτες πληροφορίες, ένα από τα εντυπωσιακότερα οικήματα της πόλης, το Στρατιωτικό Διοικητήριο, είχε αρχικά κτιστεί ως κατοικία

του Εβραίου εφοπλιστή Μπαλιούλ.

Στην Ξάνθη, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, οι Εβραίοι συγκεντρώνονταν κυρίως στις συνοικίες Αγ. Ελευθερίου, όπου βρισκόταν και η συναγωγή¹⁷, και Δώδεκα Αποστόλων, ενώ ορισμένες οικογένειες κατοικούσαν στην Παλιά Ξάνθη. Μάλιστα, ένα από τα παλαιότερα και μεγαλύτερα χάνια εντός των ορίων της ανήκε στον καπνέμπορο Ιωάννη Μωϊσή¹⁸. Πιθανότατα, λοιπόν, η απουσία χωριστής συνοικίας υποδεικνύει τη μεταγενέστερη εγκατάσταση στην πόλη αυτή, που από αγροτικό κεφαλοχώρι αναπτύχθηκε σε αστικό εμπορικό κέντρο μετά το 1860¹⁹. Η κοινότητα είχε επίσης σχολείο και λέσχη, που στεγάζονταν σε ένα ευρύχωρο νεοκλασικίζον κτίριο²⁰. Ένα από τα εντυπωσιακά κτίριά της, γνωστό ως Ταξιαρχία, χτίστηκε από τον Ισαάκ Κουρτζ, ενώ Εβραίος ήταν και ο ιδιοκτήτης της παλιάς κινηματογραφικής αίθουσας.

Ορισμένες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν για τη χωροθέτηση των συνοικιών στο χώρο της πόλης και τη σχέση τους ως προς τα φυσικά στοιχεία (νερό κτλ.), όπως προς τα τείχη και τις πύλες, την αγορά, μόνιμη (ταρασί) ή ανοιχτή (παζάρι), καθώς και τη μορφολογία τους. Η εικόνα που παρουσιάζουν, μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, δεν μοιάζει κατ' αρχήν να υπακούει σε γενικούς κανόνες. Πράγματι, η χωροθέτηση εντός ή εκτός του περιτειχισμένου αστικού πυρήνα είναι συνάρτηση διαφορετικών δεδομένων, όπως του μεγέθους του αρχικού πυρήνα *infra muros*, του χρόνου εγκατάστασης των Εβραίων στην πόλη, όπως και της ιστορίας της περιτειχιστής κάθε πόλης. Σημειώνοντας ότι, επιπροσθέτως, επί Τουρκοκρατίας

τα τείχη δεν αποτελούν σταθερό και υποχρεωτικό στοιχείο της πόλης, είναι δύσκολο να προχωρήσουμε σε ερμηνευτικά σχήματα και περιοριζόμαστε σε μια απλή καταγραφή²¹. Έτσι, στο τέλος του 19ου αιώνα οι εβραϊκές συνοικίες εμφανίζονται ως εξής: (σχ. 2):

ΓΙΑΝΝΙΝΑ (μέσα κι έξω από το Κάστρο)²².

ΣΕΡΡΕΣ (μέσα στο Βαρόσι, του οποίου ο βυζαντινός περιβόλος έχει σχεδόν εξαφανιστεί).

ΚΟΜΟΤΗΝΗ (μέσα στο Κάστρο).

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ (εντός της πόλης *intra muros*).

ΛΑΡΙΣΑ (εντός της πόλης *intra muros*)²³.

ΚΑΒΑΛΑ (πιθανότατα εντός της πρώτης οχυρωμένης επέκτασης το 16ο αιώνα).

ΒΕΡΟΙΑ (έξω από τα τείχη που έχουν καταρρεύσει).

ΔΡΑΜΑ (έξω από τα βυζαντινά τείχη που έχουν καταρρεύσει).

ΚΑΣΤΟΡΙΑ (έξω από τα βυζαντινά τείχη που έχουν καταρρεύσει).

Στις πόλεις Σόφια, Φιλιππούπολη, Σκόπια βρίσκονται σε κε-

λου παλαιότερα εξυπηρετούσε και επαγγελματικές ανάγκες, βλ. Βέροια, Δράμα)²⁴. Κάποτε, όταν αυτά δεν προσφέρονταν, χρησιμοποιούνταν και τείχη, «ξύλινα τείχη»²⁵. Το κέντρο της κοινότητας, η συναγωγή, είναι συνήθως ενταγμένο στη σειρά των σπιτιών, τα οποία, σε πολλές περιπτώσεις, επικοινωνούν μεταξύ τους με πόρτες, στο ισόγειο ή στον όροφο.

Η κοινωνικοοικονομική σύνθεση των μελών της συνοικίας είναι ανάμεικτη. Κάθε γεωγραφική ενότητα αποτελεί συγγρόνος, σύμφωνα με τον Νεχαμά, «μια θρησκευτική ένωση, μια κοινωνική οντότητα, με την αριστοκρατία της, τη μεσαία τάξη και τους φτωχούς της, μ' ένα πυκνό πλέγμα οικονομικών και συγγενικών σχέσεων, με τους ηγέτες και τη διοίκησή της, τα μητρώα της, την περιουσία και τα εισοδήματά της».

Στην περίοδο που εξετάζουμε, η παραδοσιακά γνώριμη περιγραφή της εβραϊκής συνοικίας ως απίστευτα φτωχικής, ανθυγιεινής και ακάθαρτης, με ξύλινα σπίτια και δαιδαλώδεις δρόμους και

ντικριότερες θέσεις (σχ. 3), ενώ δεν γνωρίζουμε την ακριβή τους χωροθέτηση στο Μοναστήρι. Στην Αδριανούπολη, η εβραϊκή συνοικία ήταν μέσα στο βυζαντινό κάστρο. Όπως φαίνεται από τους χάρτες που παρατίθενται, κυρίαρχη είναι η σχέση γειτνίασης με το χώρο της μόνιμης αγοράς. Σε σχεδόν όλες τις περιπτώσεις, η εβραϊκή συνοικία είναι δίπλα ακριβώς στο "τσαρσί".

Ως το 1870, οπότε η επίδραση των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων γίνεται εμφανής στις ευρωπαϊκές επαρχίες της Αυτοκρατορίας, οι εβραϊκές συνοικίες δεν διαφοροποιούνται στη μορφή και τη διάρθρωσή τους, ως προς τις συνοικίες των άλλων κοινοτήτων, ενώ ο εξοπλισμός τους με κτίρια, εκτός από κατοικίες, περιορίζεται στις συναγωγές, οι οποίες στεγάζουν και άλλες λειτουργίες, όπως σχολεία, συμβούλια, κοινοτικές λειτουργίες... Η χωρική οργάνωση είναι εσωστρεφής, με καθαρά αμυντική διάταξη των κατοικιών, που παρουσιάζονται να στρέφουν τα νότια με τα λιγότερα ανοίγματα στην εξωτερική περιμέτρο της συνοικίας, ενώ ανοίγονται σε ένα κοινόχρηστο χώρο στο κέντρο (σχ. 4). Οι εισόδοι στο εσωτερικό είναι πάντα προφυλαγμένες και γίνονται με ελεγχόμενα περάσματα, κάποτε μάλιστα στα ισόγεια κτιρίων ή στις άκρες στενωπών. Η ύπαρξη πυλών, που έκλειναν για ακόμη μεγαλύτερη ασφάλεια, έχει σημειωθεί στη βιβλιογραφία, ενώ εμφανής είναι η προσπάθεια εκμετάλλευσης και των φυσικών ή τεχνητών στοιχείων της πόλης που βοηθούν καλύτερα στην αμυντική διάταξη: τμήματα τείχους δίπλα στα οποία κτίζονται τα σπίτια (Βέροια, Κομοτηνή, Θεσσαλονίκη, Αδριανούπολη), υδάτινο στοιχείο (που εξάλ-

αδιέξοδα, που περιλαμβάνει επίσης και ορισμένα εντυπωσιακότερα κτίσματα δίπλα σε τρώγλες και παράγκες²⁶, αρχίζει εν μέρει να διαφοροποιείται. Η ελευθερία μετακίνησης και εγκατάστασης στο χώρο της πόλης απελευθερώνει πρώτα τα υψηλότερα εισοδήματα. Στη Θεσσαλονίκη, παράλληλα με τις επιβλητικές κατοικίες σε κήπους στις Εξοχές, οικοδομούνται σχολεία και νοσοκομεία, μέγαρα για λέσχες, τράπεζες και μεγάλα καταστήματα, με χρηματοδότηση ιδιωτών ή της κοινότητας²⁷. Ωστόσο, οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης εξακολουθούν να υπάρχουν, αντανακλώντας και τις νέες κοινωνικές αντιθέσεις της εν διαμορφώσει «βιομηχανικής» κοινωνίας.

Πόλοι εξάπλωσης του εκσυγχρονισμού είναι οι πλέον δραστηριες οικονομικά πόλεις. Εκεί θα αναζητήσουμε την ανάδυση νέων φαινομένων, εκεί και την πιο ολοκληρωμένη έκφραση των νέων αντιθέσεων που κυριαρχούν.

Η διάχυση ως τάση είναι σαφής, αλλά οι ενδιάμεσες φάσεις παρουσιάζουν ιδιαιτερότητες. Στη Θεσσαλονίκη οι πλουσιότεροι Εβραίοι εγκαθίστανται στην περιοχή των Πυργών σε συνθήκες πλήρους εθνικοθρησκευτικής ανάμειξης²⁸. Η χωροθέτηση συναγωγών στη νέα επέκταση της πόλης δεν ανταποκρίνεται σε ιδιαίτερη συγκέντρωση ομοθρήσκων. Αντίθετα, στην Καβάλα, η επέκταση εκτός των τειχών που εγκαινιάζεται το 1864 από τους Έλληνες εμπόρους της πόλης εξακολουθεί να διαμορφώνεται στις αρχές του 20ού αιώνα από διακεκριμένες εθνικοθρησκευτικά συνοικίες, σύμφωνα με το παραδοσιακό μοντέλο²⁹ (σχ. 5). Η νέα εβραϊκή συνοικία βρίσκεται βορειοανατολικά από την αγορά

και περιέχει συναγωγή, λέσχη, σχολείο αρρένων και θηλέων. Το ίδιο μοιάζει να συμβαίνει στη Σόφια, μετά το 1880. Όταν η πόλη ανοικοδομείται ως πρωτεύουσα του νέου βουλγαρικού κράτους και η κεντρικότερη εβραϊκή συνοικία κατεδαφίζεται για να προσαρμοστεί στις ανάγκες του νέου σχεδίου, οι κάτοικοί της μετακινούν εν bloc σε προάστιο...»

Ενδιαφέρουσα είναι η κατάσταση στο Μοναστήρι, όπως μας μεταφέρεται από τις αναφορές των δασκάλων της Alliance³¹:

Το Μοναστήρι και η εβραϊκή κοινότητά του αναπτύσσονται το 16ο αιώνα. Πόλη ανοιχτή χωρίς κάστρο³², γνωρίζει γρήγορη ανάπτυξη, εμπορική, διοικητική και στρατιωτική, που ανακόπτεται, όμως, αργότερα κυρίως λόγω έλλειψης ασφάλειας και σταθερότητας στην περιοχή. Κατά το τέλος του 18ου αιώνα έχει μόνο 12-15.000 κατοίκους. Ωστόσο, ξαναζωντανεύει με την εγκατάσταση των Βλάχων που εγκαταλείπουν τη Μοσχόπολη, ενώ στις παραμονές του Τανζιμάτ και ως τα μέσα του 19ου αιώνα γνωρίζει νέα ανάπτυξη, λόγω της διοικητικής της αναβάθμισης. Όταν η Θεσσαλονίκη συνδέεται με σιδηροδρομικό δίκτυο με τα Σκόπια στη δεκαετία 1870, το Μοναστήρι απειλείται με παρακμή, αλλά από το 1894 και μετά αναζωογονείται, λόγω της σιδηροδρομικής σύνδεσης με Θεσσαλονίκη.

Σύμφωνα με την απογραφή του 1878, στην πόλη κατοικούσαν 10.343 άρρενες εκ των οποίων 918 Εβραίοι. Ο ολικός πληθυσμός ήταν 27.582 άτομα, εκ των οποίων 2.442 Εβραίοι. Προσθέτοντας πρόσφυγες από τη Μακεδονία και την Αλβανία, προκύπτει ότι το 1886 κατοικούσαν στην πόλη 4.000 Εβραίοι. Ο Σχινάς³³ σημειώνει ότι υπήρχαν τρεις εβραϊκές συνοικίες, αλλά ότι επισήμως οι αρχές τις υπολόγιζαν ως μία για την εισπραξη των φόρων. Αναφέρει επίσης εννέα συναγωγές (εκ των οποίων «τρεις ευρύχωρες») και ένα σχολείο.

Σύμφωνα με τις εκθέσεις στα αρχεία της Alliance, το 1894, όταν ακριβώς το ενδιαφέρον για την πόλη αναζωπυρώνεται, οι 1.000 έως 1.200 οικογένειες κατοικούν σε τρεις συνοικίες που χωρίζονται μεταξύ τους με καταστήματα, αγορές και κατοικίες μη Εβραίων. Η μία από τις γειτονίες αποτελεί «ένα είδος γκέτο, στο οποίο προσβάνει κανείς από ένα πέραςμα στενό, ανάμεσα σε δύο άθλιες παράγκες. Είναι το πιο φτωχό μέρος που έχω δει», σημειώνει ο Γάλλος καθηγητής, περιγράφοντας ένα τραγικό περιβάλλον όπου διαβιούν 200 οικογένειες. Οι άλλες δύο συνοικίες δεν διαφέρουν ως προς τις συνθήκες ζωής με την υπόλοιπη πόλη, ενώ οι πλουσιότερες οικογένειες είναι διεσπαρμένες ανάμεσα στους Τούρκους. Πρόκειται για μια κοινότητα με πολύ χαμηλά εισοδήματα, στην οποία μόνο 5 ή 6 οικογένειες διαθέτουν περιουσίες άνω των 2.000 τουρκικών λιρών. Οι υπόλοιποι, μικροέμποροι, πλανόδιοι, τεχνίτες και επαίτες, έχουν ένα επίπεδο ζωής εντυπωσιακά μη καταναλωτικό: «Όλα παρασκευάζονται στο σπίτι, ψωμί, τυρί, κρασί: οι γυναίκες είναι θαυμάσιες νοικοκυρές και εξαιρετικά οικονομές: οι άνθρωποι κερδίζουν ελάχιστα και ζουν με ελάχιστα». Τα ιδρύματα της κοινότητας είναι ανύπαρκτα και τα παιδιά διδάσκονται τα στοιχειώδη στο ισόγειο της συναγωγής. Το εισόδημα της κοινότητας προέρχεται από ένα λουτρό, ενώ μόνο μία από τις συναγωγές παρουσιάζει ενδιαφέρον. «η συναγωγή της Αραγωνίας, στην οποία τρεις σειρές από κολώνες και 12 τρούλοι προσδίδουν ένα χαρακτηρισμό τζαμιού ή τουρκικού λουτρού». Ως συνέπεια αυτής της φτώχειας, οι πλούσιοι Εβραίοι του Μοναστηρίου αναγκάζονται να στέλνουν τα παιδιά τους στα «εξαιρετικά» σχολεία, που πλούσιοι Έλληνες της πόλης έχουν κτίσει για την κοινότητά τους.

Συγκέντρωση και διάχιση, εμμονή στην παράδοση και άνοιγμα στους νέους καιρούς, τα δύο μοντέλα συνυπάρχουν κατ' εξοχήν στη Θεσσαλονίκη, όπου και η μεγαλύτερη εβραϊκή κοινότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τι ακριβώς σημαίνει η διάχιση; και

πώς επηρεάζει τη ζωή της κοινότητας;

Ο Νεχαμά έχει γράψει ορισμένες λαμπρές σελίδες για το ζήτημα αυτό, με αφορμή τον ανασχεδιασμό της Θεσσαλονίκης το 1917. Αλλά, όπως επισημαίνει ο ίδιος διορατικότερα, το φαινόμενο είχε ξεκινήσει πολύ νωρίτερα. Τόσο ο ίδιος, όσο και πολλοί αλληλογράφοι της Alliance περιγράφουν το ρόλο των συναγωγών ως πόλων ιστορικών, θρησκευτικών, συναισθηματικών αλλά και τοπογραφικών³⁴. Αποδίδουν τη χαλάρωση του θρησκευτικού αισθήματος και τη διάλυση πολλών αρχαιότατων θρησκευτικών ομαδοποιήσεων στη δυνατότητα ελεύθερης εγκατάστασης που καταλήγει σε διάχυση των ομοθρήσκων στο χώρο της πόλης. Κι ακόμη και όταν δεν υποδεικνύουν άμεση σχέση μεταξύ τους, είναι πάντως σαφές ότι συνειδητοποιούν τη συγχρονικότητα των φαινομένων. Ήδη, από το 1874, ο πρώτος διευθυντής των σχολείων της Alliance αναφέρεται δια μακρών στην απομάκρυνση του κόσμου από τις συναγωγές, και παρατηρεί: «Les temples ne sont plus fréquentés que par

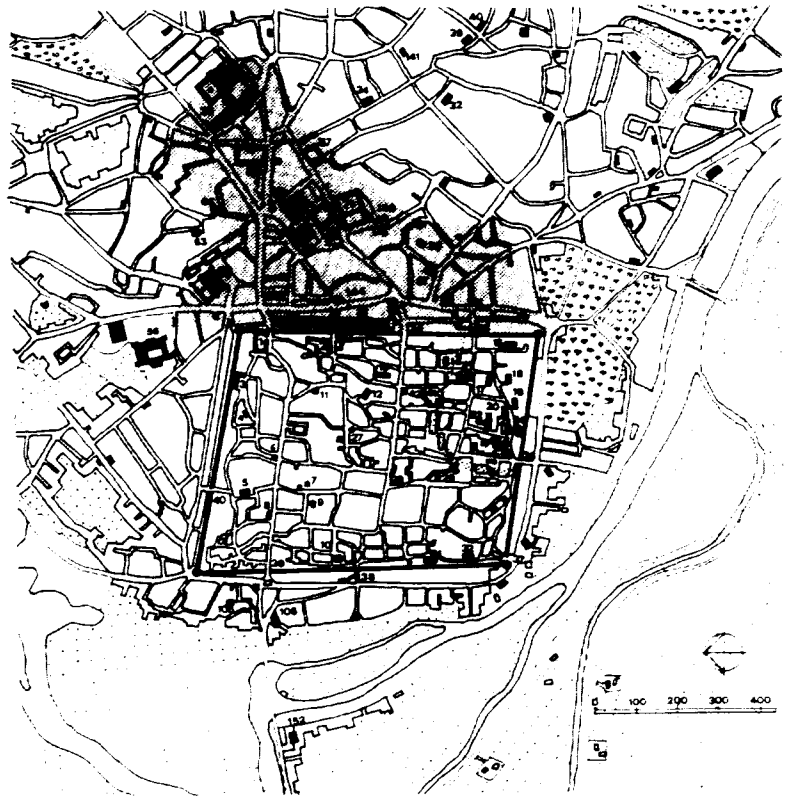

les classes pauvres»³⁵.

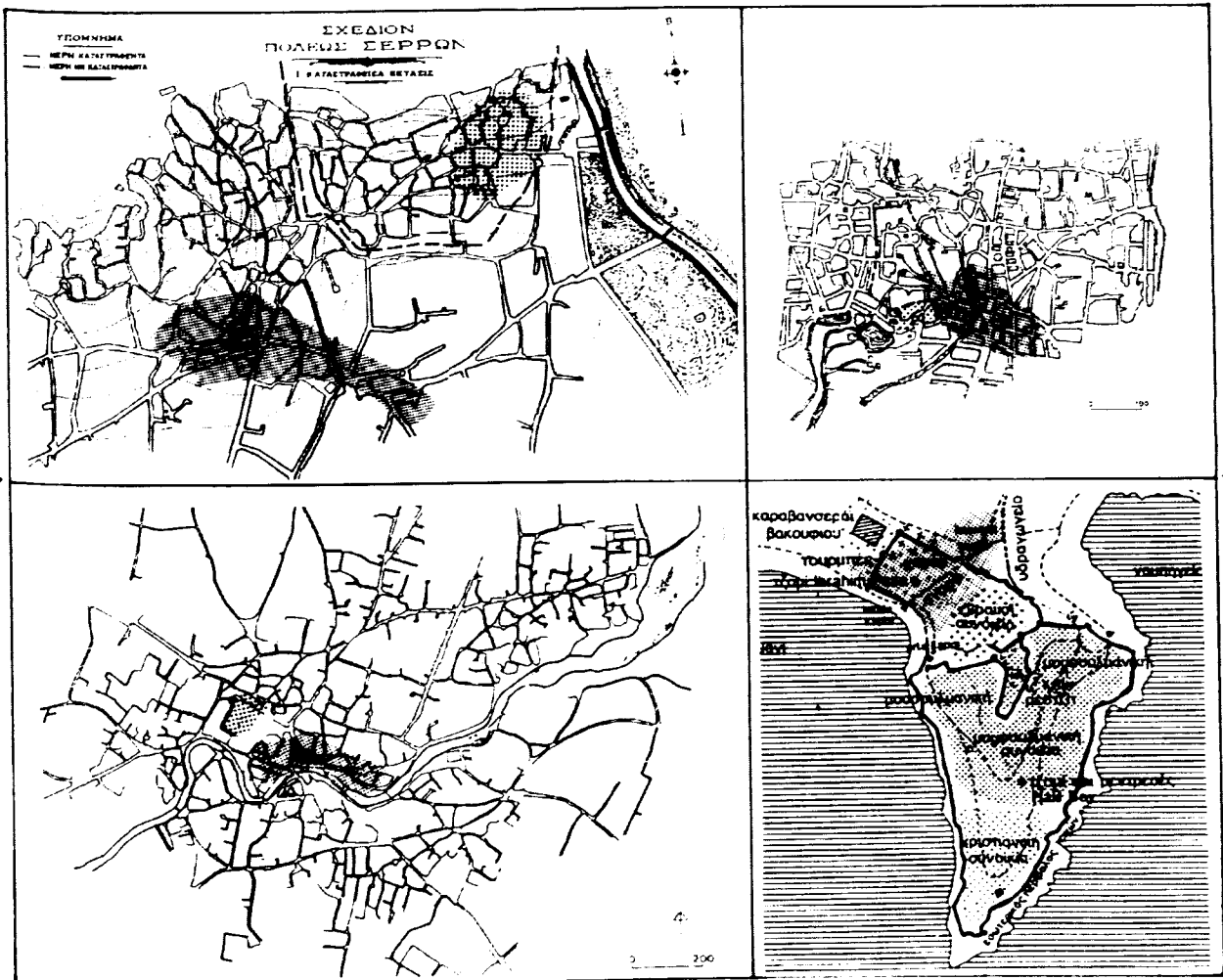
Το θέμα φυσικά είναι ευρύτερο και έχει αποτελέσει αντικείμενο ερευνών της αστικής κοινωνιολογίας. Εξετάζοντας την εβραϊκή συνοικία στην Ευρώπη και την Αμερική, ο ιδρυτής της σχολής του Σικάγου Lewis Wirth περιγράφει την εμφάνιση του γκέτο στη Νότια Ευρώπη ήδη από το 12ο αιώνα, στην αρχή ως εθελούσιας συγκέντρωσης για λόγους προστασίας και συνοχής, καθώς και εσωτερικού θρησκευτικού ελέγχου. Στη Βενετία, π.χ., απ' όπου και η προέλευση της λέξης γκέτο, οι ίδιοι οι Εβραίοι ζητούσαν από τις αρχές να επιβάλουν την εγκατάσταση των νεοαφικνούμενων στην πόλη στη χωριστή τους συνοικία. Βέβαια, αργότερα θεσμοποιείται και επιβάλλεται αστυνομικά ο διαχωρισμός, ενώ διατηρείται η αυτονομία στη διαχείριση των εσωτερικών υποθέσεων. Παράλληλα, η φορολόγηση των μελών είναι απαιτητή ως προς ένα συνολικό ποσό, το οποίο κατανέμεται εσωτερικά στα μέλη από τη θρησκευτική τους ηγεσία. Ωστόσο, όσο η πολιτική ελευθερία αυξάνεται, τα πλέον καλοπροσαρμοσμένα μέλη στο περιβάλλον της πόλης εγκαταλείπουν τη συνοικία, χωρίς όμως να εγκαταλείπουν την κοινότητα. Στη συνέχεια, τα μέλη των οποίων η κοινωνική θέση βελτιώνεται, φεύγουν επίσης... Μερικοί που εξακολουθούν να παραμένουν αν και βιώνουν την κοινωνική τους άνοδο, εγκαταλείπουν τα έθιμα και τις κοινωνικές συμπεριφορές που παρεμβάλλονται ανάμεσα στην ταυτότητά τους και την «πρόοδο».

Μελετώντας το εβραϊκό γκέτο του Σικάγου στα 1928, ο Wirth διαπίστωσε ότι ανάλογες διεργασίες παρατηρούνταν στις αρχές

1. Αδριανούπολη 1854. Η εβραϊκή συνοικία βρίσκεται στη νοτιοανατολική γωνία, εντός του τείχους, ενώ η αγορά εκτείνεται ανατολικά εκτός του περιτειχισμένου άστεως. Στο σχέδιο σημειώνονται οι συναγωγές Ασκενάζ (15), Μπουντοϊν (Βιδινίου) (16), Κατάλονται (17), Πούλια (18), Μαγιόφ (19), Σισίλια (20), Ρομάνια (21), Τολέντο (22), Γκερούζ (23), (24), Αραγκόν (25), Πορτογαλ. (26) και Ιταλία (43).

2. Σχέση τείχους, αγοράς και εβραϊκής συνοικίας στην Καβάλα προ του 1864 (Α. Στεφανίδου, ό.π.), Κομοτηνή 1900, Δράμα 1916, Σέρρες 1913. Με πυκνές τελείες υποδεικνύεται η αγορά και με αραιότερες η εβραϊκή συνοικία.

του 20ού αιώνα και ότι το γκέτο λειτουργούσε εν τέλει ως ενδιάμεσος σταθμός από τη μετανάστευση στην κοινωνική ένταξη¹⁶.

Όπως εμφανίζεται στη Θεσσαλονίκη, στο τέλος του 19ου αιώνα, η διαδικασία διάχυσης στο χώρο της πόλης έχει δύο φάσεις αλληλένδετες και αντιφατικές μεταξύ τους. Η ελευθερία εγκατάστασης είναι μια έννοια σχετική: αφενός σημαίνει δυνατότητα επιλογής για τα ανώτερα εισοδηματικά στρώματα· αφετέρου εισάγει νέες οικονομικές λογικές που υπερβαίνουν τις ανάγκες της κοινοτικής συνοχής και διαμορφώνονται σύμφωνα με τις αξίες της γης. Η εθνοθηροσκευτική διάκριση του αστικού χώρου αντικαθίσταται σταδιακά από την οικονομικοκοινωνικά διαστρωματωμένη πόλη (νέα μορφή γκέτο).

Στο πλαίσιο του γενικότερου εκσυγχρονισμού των αστικών χώρων, οι ανάγκες για την αναδιάρθρωση των χρήσεων και την οικονομική εκλογίκευση αρχίζουν να γίνονται αντιληπτές. Βέβαια, το εκσυγχρονιστικό μοντέλο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι

καθαρά φιλελεύθερο. Δεν περιέχει φορείς και διαδικασίες παροχής κοινωνικής στέγης στα χαμηλά στρώματα, τα οποία οφείλουν να λύσουν μόνα τους το πρόβλημα της κατοικίας τους. Ιδιαίτερα εύγλωττες υπήρξαν οι συνέπειες της πυρκαγιάς του 1890, η οποία παρείχε την ευκαιρία να ξανασχεδιαστεί και να οικοδομηθεί με νέα λογική το πιο υποβαθμισμένο τμήμα του ιστορικού κέντρου, το οποίο ταυτόχρονα προσφερόταν και ως περιοχή φυσικής επέκτασης των κεντρικών λειτουργιών. Πράγματι, η ανάπτυξη που είχε ήδη παρατηρηθεί στη γειτονική περιοχή της αγοράς και στη νέα λωρίδα της παραλίας περικύκλωνε τις κεντρικές εβραϊκές συνοικίες που, σύμφωνα με όλες τις μαρτυρίες Θεσσαλονικέων και ξένων ταξιδιωτών, παρουσίαζαν τη χειρότερη κατάσταση από πλεονράς κτιρίων και συνθηκών διαβίωσης¹⁷.

Περιγραφές της πυρκαγιάς του 1890 υπάρχουν αρκετές: η γλαφυρότερη ίσως έχει δημοσιευτεί στο *Φάρο της Μακεδονίας*, αλλά υπάρχουν και πολλές ανέκδοτες¹⁸. Σύμφωνα με το τουρκικό κτηματολόγιο του 1906, η καμένη περιοχή είχε έκταση 20 εκταρίων περίπου, περιείχε 3.500 κτίσματα και περιείκλινε 6 εβραϊκές και 2 ελληνικές συνοικίες, όπου κατοικούσαν και μερικοί Τούρκοι¹⁹.

Ανεξάρτητα από το καθεστώς ιδιοκτησίας, είναι σίγουρο ότι μεγάλες ανακατατάξεις επήλθαν μετά την ανοικοδόμηση, καθώς οι περισσότεροι κάτοικοι της περιοχής ήταν ενοικιαστές, οι οποίοι ουδέποτε επέστρεψαν στα νέα κτίσματα. Ας μην ξεχνάμε ότι επρόκειτο για τις φτωχότερες συνοικίες της πόλης. Σε αναλυτική έκθεση της εβραϊκής κοινότητας προς την Alliance καταγράφονται

1.700 οικογένειες που δεν έχουν καμία οικονομική δυνατότητα να ενοικιάσουν προσωρινά καταλύματα. Συγχρόνως επισημαίνεται το θέμα που εγείρεται από τριακόσιες πάμφτωγες πυροπαθείς οικογένειες που ενοικίαζαν κτίσματα ιδιοκτησίας της κοινότητας τα οποία καταστράφηκαν²⁰.

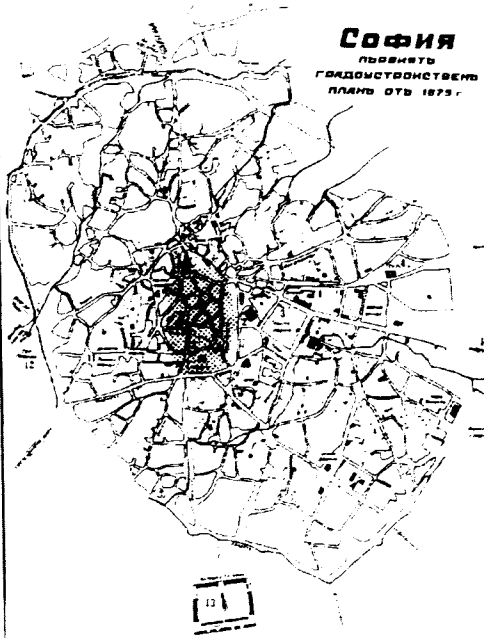
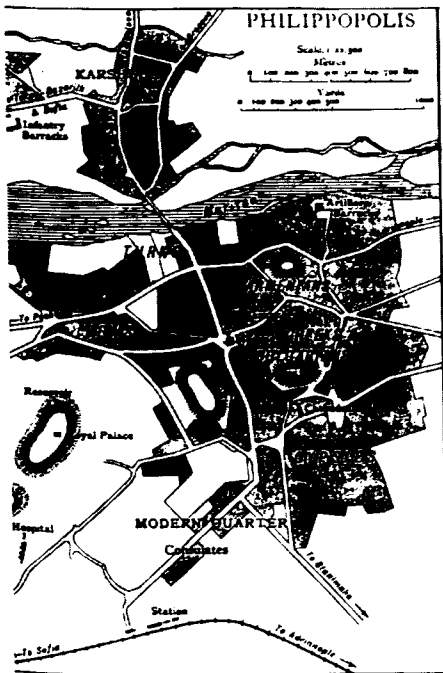
Όταν η κοινότητα αποφασίζει μετά την πυρκαγιά να επενδύσει τα χρήματα των εράνων για τους πυροπαθείς (τα οποία συρρέουν στην πόλη από διεθνείς οργανώσεις), κτίζοντας δύο οικισμούς εκτός του κέντρου, πραγματοποιεί ουσιαστικά την *πρώτη οργανωμένη μεταφορά φτωχότερων στρωμάτων σε άλλες περιοχές*. Βέβαια, ως βασικός λόγος αυτής της επιλογής δεν προβάλλεται η χαμηλότερη αξία της γης, οι ανάγκες για επέκταση των εμπορικών χρήσεων ή η εξυγίανση, κτιριακή ή «κοινωνική», του κεντρικού πυρήνα, αλλά η καθυστέρηση την οποία επιβάλλει η δημαρχία, προκειμένου να εκπονήσει το σχέδιο της περιοχής²¹. Η ανοικοδόμηση αρχίζει στις αρχές του 1892. Το νέο σχέδιο παρουσιάζει μια «ανοιχτή» προς την πόλη περιοχή και εξαφανίζει οριστικά τις εσωστρεφείς και δαιδαλώδεις συνοικίες. Το ποσοστό του δημόσιου χώρου αυξάνεται από 19% σε 29%. Ο οικοδομικός κανονισμός επιτρέπει λιθόκτιστα κτίρια τεσσάρων και τριών ορόφων, που μπορούν να έχουν καταστήματα στα ισόγεια²² (σχ. 6).

Τα νέα κτίσματα αποκτούν διαφορετικούς ενοίκους και η προσπάθεια να επανασχεδιαστεί το κεντρικό τμήμα του ιστού της πόλης έχει σημαντικές επιπτώσεις στην κοινωνική γεωγραφία της. Η οδός Αγίας Σοφίας θα ονομάζεται έκτοτε «ο δρόμος των πλούσιων σπιτιών»²³. Η οικονομική λογική έχει επιβληθεί εκ των πραγμάτων, χωρίς να πιστεύουμε ότι έχει συνειδητοποιηθεί κατηγορηματικά. Τα γεγονότα που συμβαίνουν παράλληλα δείχνουν ότι υπάρχουν συγχρόνως και διαφορετικές σκέψεις.

Η γρήγορη αύξηση του αστικού πληθυσμού και η συρροή νέων κατοίκων στη Θεσσαλονίκη είχε ως αποτέλεσμα την υπερβολική πυκνωση όπως και την ταχύτατη επέκταση της πόλης, δημιουργώντας συνθήκες κατοικίας που είχαν εμφανιστεί πολύ νωρίτερα στις ανεπτυγμένες πόλεις της Δύσης. Βέβαια, εδώ δεν πρόκειται για διαδικασίες οικονομικής και παραγωγικής αναδιάρθρωσης που έλκουν μάζες εξαθλιωμένων αγροτών στα αστικά κέντρα. Παρόλο που το θέμα δεν έχει ερευνηθεί, είναι μάλλον εύλογο να υποθέσουμε ότι η ανάπτυξη των εμπορικών δραστηριοτήτων στις παράκτιες πόλεις προσελκύει βέβαια επιχειρηματίες και εμπορευόμενους, καθώς και μετανάστες που επιθυμούν να απασχοληθούν σε νέους τομείς δραστηριοτήτων. Ο κύριος, όμως, κορμός των καινούργιων κατοίκων είναι πρόσφυγες –Οθωμανοί, Έλληνες, Εβραίοι–, που μετακινούνται αδιάκοπα, καθώς τα σύνορα στην περιοχή μεταβάλλονται και τα νεοσυγκροτούμενα εθνικά κράτη εφαρμόζουν τις ιδιαίτερες πολιτικές τους.

Η αύξηση του πληθυσμού, η παλαιώση ενός κτιριακού αποθέματος που ήταν ήδη σε κακή κατάσταση, οι θεομηνίες, οι οικονομικές διακυμάνσεις που δημιουργούν αστάθεια και αβεβαιότητα στην περιοχή και η απουσία οργανωμένης κοινωνικής πολιτικής για τη στέγαση οξύνουν δραματικά το στεγαστικό πρόβλημα και τις συνθήκες υγιεινής μέσα στην πόλη. Από τις πλέον προβληματικές περιοχές της πόλης εξελίσσεται η περιοχή δυτικά της Πύλης Βαρδαρίου, η οποία προσφέρεται ως φυσικός χώρος εγκατάστασης κάθε λογής ταλαιπωρημένων –πυροπαθών, πλημμυροπαθών, προσφύγων– και αποτελεί ουσιαστικά ένα κοινωνικό γκέτο-προθάλαμο της πόλης²⁴.

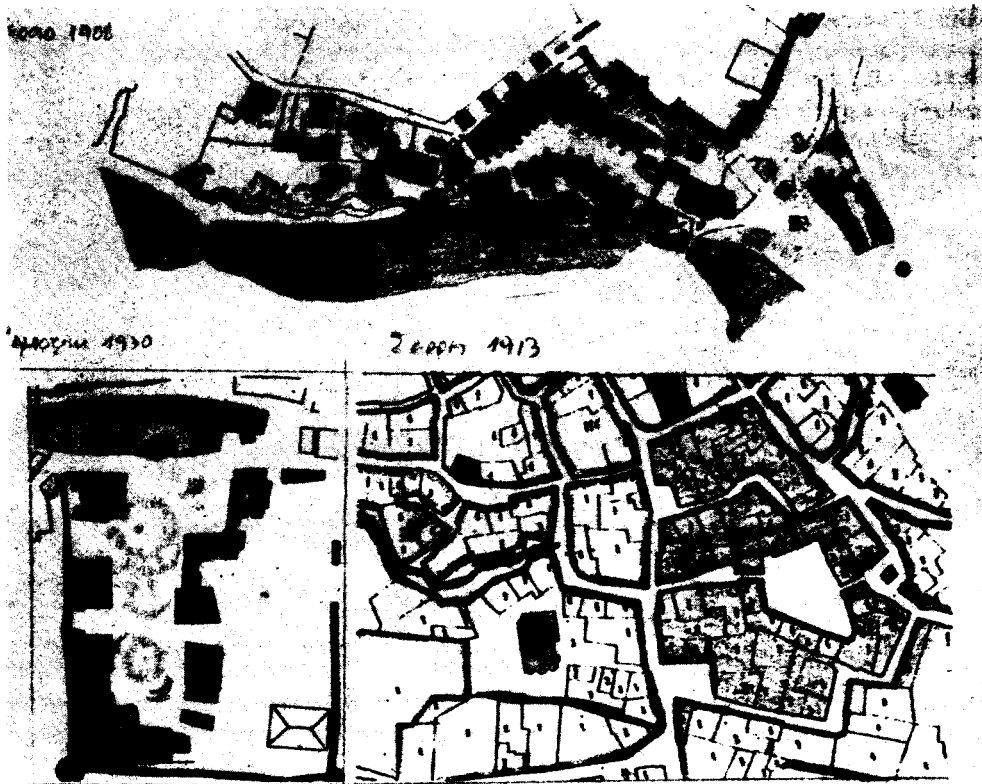
Όταν ένα χρόνο μετά την πυρκαγιά καταφτάνουν στην πόλη 2.000 Ρωσοεβραίοι πρόσφυγες, ο σουλτάνος «γενναϊόδωρα» επιτρέπει την εγκατάστασή τους στη Θεσσαλονίκη, αλλά «η γενναϊοδωρία του εξαντλείται εδώ». Η κοινότητα οφείλει να επιλύσει όλα τα προβλήματα ένταξης, στέγασης και απασχόλησής τους και η μό-

3. Εβραϊκές σινουζιές στη Φίλιππούπολη το 1890-1900, τη Σόφια πριν το 1879 και τα Σκόπια το 1914, σε άμεση γειτνίαση με την αγορά-bazar. Στη Σόφια, η αγορά βρίσκεται βορειώς της σινουζιάς που υποδεικνύεται με το φάστερ· στα Σκόπια η εβραϊκή και η ελληνική σινουζιά βρίσκονται νοτίως του κάστρου και της αγοράς.

4. Εβραϊκές σινουζιές σε κλίμακα 1:2000. Ιωάννινα 1882-1906.

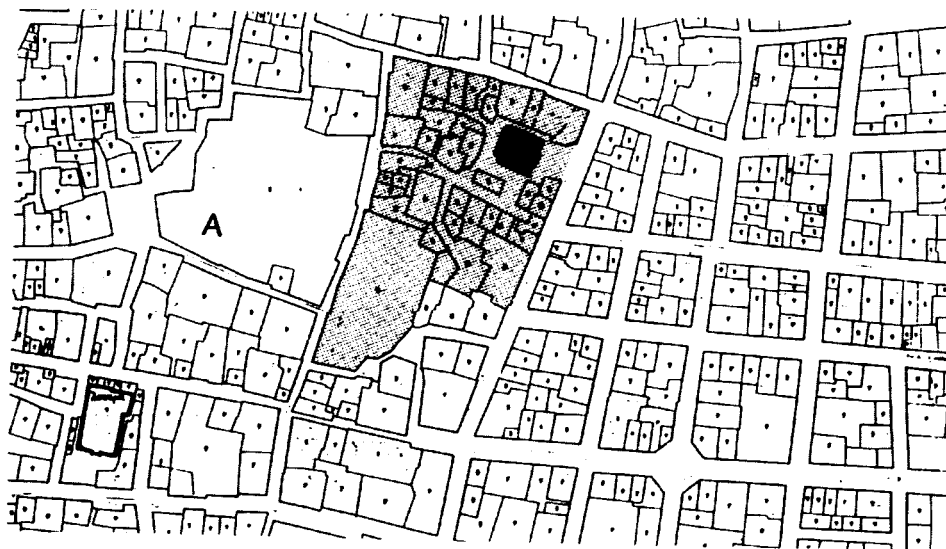

4. Εβραϊκές συνοικίες σε κλίμακα 1:2000. Σέρρες 1913 (Ν. Νικολάου, ό.π.), Βέροια (Χ. Ζαχαράδα - Κ. Τρακοσοπούλου, ό.π.), Κομοτηνή 1932 (απόπειρα αναπαράστασης, σύμφωνα με το υπόβαθρο του σχεδίου πόλεως).

5. Δημιουργία νέων εβραϊκών συνοικιών στο τέλος του 19ου αιώνα. Καβάλα (Α. Στεφανίδου, ό.π.). Το βορεινό άκρο της περιτειχισμένης πόλης φαίνεται στην κάτω δεξιά γωνία.

6. Θεσσαλονίκη, ανασχεδιασμός μετά την πυρκαγιά του 1890 και συνοικίες που δεν επλήρυσαν από την καταστροφή. Η διαφορά του ιστού είναι εμφανής. Σκιασμένη η ελληνική συνοικία Κεμπτή Μαναστίγ (Αγίας Θεοδόρας). Με Α σημειώνεται η θέση του κτιρίου της Αρχιεπισκοπής.

νη λύση που προωθείται είναι να μην παραμείνουν στην περιοχή Βαρδαρίου αλλά να διασπαρύν στο κέντρο, σε περιοχές που γλύτωσαν από την πυρκαγιά «ώστε να αποτραπεί η συγκέντρωσή τους, τόσο επικίνδυνη από κάθε άποψη»⁴⁵. Στα κείμενα της κοινότητας είναι ολοφάνερη –πιστεύω– η αγωνία που προκαλεί η νέα αυτή μορφή συγκέντρωσης και οι κοινωνικές της επιπτώσεις. Συγχρόνως, βέβαια, η ίδια συγκέντρωση δεν αποφεύγεται στους δύο οικισμούς Χιρς, ανατολικά και δυτικά της εντός των τειχών Θεσσαλονίκης, όπου στο χαμηλό νοίκι μίας οθωμανικής λίρας ετησίως καταφέρνουν να ανταποκριθούν μόνο 100 στις 285 οικογένειες στο Βαρδάρη και 80 στις 384 στην Καλαμαριά⁴⁶.

Από τις εθνικοθηρησκευτικά ομοιογενείς συνοικίες προς την κοινωνικοοικονομική χωρική διαίρεση της πόλης, οι μορφές της μετάβασης είναι διάφορες. Η λειτουργία των αξιών της γης κινητοποιεί κεντρικές τάσεις, που άλλοτε εκφράζονται ατομικά και άλλοτε για οργανωμένα, δημιουργώντας κομμάτια και προσφιλικά γκέτο, νέες οργανωμένες φτωχογειτονιές ή συνοικίες προωγλών. Σινάμα, η απαρχίστρωση της εκπαίδευσης από το θρησκευτικό φορέα, η ελεύθερη επιλογή σχολείων, η ανάπτυξη νέων κοινοτικών ιδρυμάτων και κοινωνικο-επαγγελματικών συσσωματώσεων (λέσχες, σύλλογοι), όπως και η ανάδυση «μοντέρνων» χώρων και μορφών αναψυχής (κινηματογράφοι, καφενεία, αίθουσες χορού κτλ.) αναπροφοδοτούν το πέρασμα σε καινούργιες αστικές συμπεριφορές, με κοινό παρανομαστή, όχι πλέον την εθνικοθηρησκευτική αλλά την ταξική συγγένεια. Όπως είναι φυσικό, οι χωρικές δομές και τα μορφώματά τους είναι στενά συνδεδεμένα με τις υπόλοιπες ιστορικές διαδικασίες.

Από το 1850 ως το 1900, στις βορειοελλαδικές πόλεις ανατρέπονται συνθήκες, δεδομένα και μορφές διαβίωσης πολλών αιώνων. Η βίαιη και χρονικά συνεπιτυμμένη αλλαγή έχει μια έντονη χωρική διάσταση. Παρά το γεγονός ότι η διάχυση στο χώρο της πόλης δεν σημαίνει διάλυση των κοινοτικών δομών, είναι σίγουρο ότι, παράλληλα με την ατώλεια της χωρικής υπόστασης, οι εθναϊκές κοινότητες οδηγούνται προς νέες, λιγότερο άμεσες και πιο συγκεντρωτικές και ομοιογενείς μορφές οργάνωσης. Η ετερογένεια, το παράδοξο, η διαφορά, τόσο βολικά στοιχεία για την αναγνώριση μιας ταυτότητας απαραίτητης στο μέλος της κοινοτικής ομάδας, αποτελούν πλέον μειονεκτήματα για το άτομο-πολίτη. Τα εξωτερικά γνωρίσματα εξομοιώνονται, η ιδιαιτερότητα τείνει να εξωτεριοποιηθεί (τηρουμένων πάντα κάποιων αναλογιών). Βέβαια, η ανάγκη του ανήκειν σε μια σαφώς προσδιορισμένη ομάδα δεν σταματά. Αλλά σε ό,τι αφορά το χώρο της πόλης, στις αρχές του 20ού αιώνα το ζητούμενο πλέον είναι ο ομοιογενής χώρος, όπως με χειρουργική ακρίβεια και σκληρότητα τον επέβαλε στη Θεσσαλονίκη, μετά την πυρκαγιά του 1917, το σχέδιο Hébrard.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. J. Nehama, *Histoire des Israélites de Salonique* τ. VI, VII, Communauté Israélite de Thessa-Ionique, 1978 και Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την τουρκοκρατία 1430-1912*, εκδ. Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1983.
2. Διπλά στις παλαιότερες εργασίες του Ν. Μουτσόπουλου, *Η λαϊκή αρχιτεκτονική της Βέροιας*, Εκδ. ΤΕΕ, Αθήνα 1967· *Πολεοδομική έκφραση της Καστοριάς* εκδ. Εργαστηρίων Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας και Πολεοδομίας Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1971· «Καστοριά: Ιστορία-Μνημεία-Λαογραφία» *Επιστημονική Επετηρίς Πολιτεχνικής Σχολής*, τ. ΣΤ', Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1974· βλ. επίσης, Ν. Νικολάου, "Η εθναϊκή παρουσία στα Σέρρες" *Χρονικά*, 82 (1985)· Αιμ. Στεφανίδου, *Η πόλη-λιμάνι της Καβάλας κατά την*

περίοδο της τουρκοκρατίας. Πολεοδομική διερεύνηση 1391-1912, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Α.Π.Θ. 1991· Γ. Κανεταζής, *Το Κάστρο. Συμβολή στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων*, Διδακτορική διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα 1991· Χ. Ζαφραδά - Κ. Τρακοσοπούλου (1979), «Συντήρηση και αναβίωση της εθναϊκής συνοικίας στη Βέροια» *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 13 (1979), σ. 80-83· Ν. Καλοσήφρον "Βέροια" *Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, τ. 7, Μελισσα, Αθήνα 1990. Αναλυτικά στοιχεία για την εθναϊκή συνοικία της Καστοριάς περιέχονται στην αναζωνίωση του Ν. Τσολαζή στο παρόν συνέδριο. Για την εθναϊκή παρουσία στη Θεσσαλονίκη γύρω στα 1900 βλ. τις μελέτες του Β. Κολώνα, "Ο εκλεκτισμός, αρχιτεκτονική επέλιση των φορέων του εκσυγχρονισμού στη Θεσσαλονίκη" *Αρχιτεκτονικά Θέματα* τ. 24 (1990) του ίδιου, *Η εκτός των τειχών επέκταση της Θεσσαλονίκης*, *Εικονογραφία της συνοικίας Χαμηλίου (1885-1912)*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 1991· του ίδιου, "Κοινότητες και αρχιτεκτονική στη Θεσσαλονίκη στα τέλη του 19ου αιώνα", Πρακτικά Συμποσίου: *Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία*, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης 1991· του ίδιου, "Les transformations architecturales", στο *Salonique 1850-1918. La "ville des Juifs" et le réveil des Balkans*, Autrement, Série Mémoires, Παρίσι 1992.

3. Για το χάριτ του 1891 της Φιλιππούπολης και του 1914 των Σκοπίων βλ. Α. Yerolympos, "A new city for a new state. Modern planning in the Balkans. 1820 to 1920", *Planning Perspectives* 8 (1993). Για την Αδριανούπολη (χάρτης Osmont 1854) βλ. Α. Yerolympos, Nineteenth century Adrianople. From imperial capital to frontier city", *Environmental Design* (υπό δημοσίευση). Βλ. επίσης την έκθεση του Έλληνα προξένου Φοίβου το 1858, όπως την αναδημοσιεύει ο Κ. Βασιλόπουλος, *Οικονομική λειτουργία του μακεδονικού και θρακικού χώρου στα μέσα του 19ου αιώνα στα πλαίσια των διεθνών εμπορίων*, Μακεδονική Βιβλιοθήκη, Θεσσαλονίκη 1980. Ο χάριτς του 1880 της Λάρισας, που βρέθηκε σε ιδιωτικό αρχείο, έχει δημοσιευτεί από την Α. Καριάδη-Γεωργιάδου, *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917*, έκδοση Δήμου Θεσσαλονίκης, 1985-86, σ. 69. Ο χάριτς της Σόφιας του 1878, με σημειωμένες τις συνοικίες, υπάρχει στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας (Département Cartes et Plans).
4. Για την Κομοτηνή Μ. Μελλίριτος, *Περιγραφή ιστορική και γεωγραφική υπ' εκκλησιαστική έποψιν της Θεοσωστού επαρχίας Μακρονείας*, Κωνσταντινούπολις 1871 (ανατύπωση: Κομοτηνή 1980). Για το Μοναστήρι βλ. Β. Lory - Α. Popobic, "Au carrefour des Balkans. Bitola 1816-1918", στο *Les Villes Ottomanes à la fin de l'Empire*, L'Harmattan, Παρίσι 1992· Archives Alliance Israélite Universelle (AIU) Ecoles, Grèce XIII E 185, έγγραφο S. Lévy, 31.10.1894 και AIU Ecoles, Grèce XV E 190, έγγραφο Matalon 5.11.1894· Ν. Σχινάς, *Οδοιπορικές σημειώσεις Μακεδονίας*, *Ηπειρου, νέας οροθετικής γραμμής*, Messenger d'Athènes Αθήνα 1886· V. Bérard, *La Macédoine*, Ed. Calman Lévy, Παρίσι 1896. Για τη Σόφια βλ. Β. Lory *Le sort de l'héritage Ottoman en Bulgarie. L'exemple des villes Bulgares 1878-1900*, Isis, Ιστανμπούλ, 1985. Για το Δεδέαγαιτς-Αλεξανδρούπολη, AIU Turquie XCIV E Dédéagatch 1898-1906. Για Ξάνθη, Δράμα, Τρίκαλα, βλ. στη συνέχεια.
5. Β. Lewis, *Juifs en terre d'Islam*, ed. Champs Flammarion, Παρίσι 1986, σ. 150. Διαφορετική μορφή οργάνωσης εμφανίζουν οι πόλεις που βρισκονται υπό ενετική κατοχή, όπου οι Εβραίοι είναι η μονη εθνικοθηρησκευτική ομάδα που κατοικεί σε χωριστή συνοικία. Βλ. και Γ. Ζαρηγιάννη, *Το βενετσιάνικο εμπόριο στον 15ο-16ο αιώνα και η επίδραση του στην χωροταξική οργάνωση του Αδριατικοϊόνιου χώρου*, ανατυπο από το *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, Ιωάννινα 1985.
6. 17 εθναϊκές συνοικίες προσδιορίζονται στις αρχές του 20ού αιώνα από τον Β. Δημητριάδη, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης* ο.π.
7. Σε σύντομη αναφορά στα *Χρονικά* 98 (1987) αναφέρεται η παρουσία 440 Εβραίων το 1881, συναγωγής κτλ. Την παρουσία της "εβραϊδος",

- χωρίς να την εντοπίζει σε χάρτη, καταγράφει και η Φ. Τσαπάλα Βαρδουλή, "Γρίκαλα" *Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, τ. 6 Μέλισσα, Αθήνα 1988.
8. Αιμ. Στεφανίδου, *ό.π.*, σ. 247 και 261.
 9. Μωυσής Εσδράς, "Η εβραϊκή κοινότητα της Λάρισας" *Χρονικά*, 119 (1992).
 10. Κ. Τρακοσοπούλου Τζήμου, "Δράμα. Από την οθωμανική στη νεοελληνική πόλη" Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης: *Η Δράμα και η περιοχή της* εκδ. Δήμου Δράμας 1992, σ. 297-327. Σύμφωνα με στοιχεία του Ν. Σχινά, το 1880 υπήρχαν 20 εβραϊκές οικογένειες στη Δράμα (*ό.π.*, σ. 448), ενώ ο Β. Πασχαλίδης σημειώνει ότι το 1913 ο δικηγόρος Ιωσήφ Μποχοράτσι διορίστηκε δήμαρχος της πόλης (σ. 190). Ο ίδιος αναφέρει 300 οικογένειες, δηλαδή περίπου 1200 άτομα, το 1943. Βλ. Β. Πασχαλίδης, *Δραμινά Ιστορικά*, Δράμα 1992, σ. 85, 190.
 11. Φοίβος 1858 στο Κ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*
 12. Φοίβος 1858, στο ίδιο και Osmont 1954 στο Α. Yerolympos, «Nineteenth century Adrianople. From imperial capital to frontier city», *ό.π.*
 13. Ν. Νικολάου, «Η εβραϊκή παρουσία στις Σέρρες» *Χρονικά* 82(1985). Κατά τον Ν. Σχινά (397) η πόλη είχε 2.000 Ισραηλίτες το 1880. Σύμφωνα με στοιχεία της Μαύρης Βίβλου, που δημοσιεύονταν στις εφημερίδες το Μάιο του 1914, κατά την καταστροφή της πόλης κάηκαν η συναγωγή και το ισραηλιτικό σχολείο, καθώς και δύο μεγάλες οικοδομές, με το εισόδημα των οποίων συντηρούνταν τα ιδρύματα της κοινότητας. Επίσης μεγάλος αριθμός ιδιωτικών κτημάτων, συνολικής αξίας 1,3 εκ. φράγκων, που αφορούσαν 120-130 οικογένειες. Βλ. *Μακεδονία*, 22.5.1914, όπου και η εκτίμηση του συνόλου των ζημιών που συνοπτικά υπολογίζονται σε 60 εκ. φράγκα.
 14. Λ. Θεοδορίδου-Σωτηρίου και Κ. Θεοδορίδης, «Οικία Σιμαντώφ», ανακοίνωση στο συνέδριο «Η αρχιτεκτονική έκφραση των Σερρών» (1992) (πρακτικά υπό δημοσίευση).
 15. 39 οικογένειες με 40 αγόρια και 45 κορίτσια σε σχολική ηλικία. Τα στοιχεία περιλαμβάνονται στην αλληλογραφία του προέδρου της κοινότητας David E. Niego, Archives Alliance Israélite Universelle, Turquie XCIV E. Dédéagatch 1898-1906, έγγραφο 3.8.1898.
 16. Στ. Ζήβελδης, «Αλεξανδρουπόλη. Στα μονοπάτια της μνήμης» *Ενδοχώρα*, (1992), σ. 15 και 54.
 17. Το νεοκλασικό αυτό κτίριο, που βρίσκεται στη συμβολή των οδών Ανατολικής Θράκης και Χατζησταύρου και είναι σήμερα σχεδόν ερειπωμένο, θέλησε να αγοράσει ο Δήμος Ξάνθης. Καθώς οι διαπραγματεύσεις δεν ευδοχώθηκαν, κινδυνεύει να δοθεί σε ιδιώτες εργολάβους.
 18. Π. Γεωργαντζής, «Τα χάνια της Ξάνθης και η συμβολή τους στη διαμόρφωση της πόλης» *Θρακικά Χρονικά* 38(1983), σ. 132-138.
 19. Στ. Ιωαννίδης, *Ξάνθη 1870-1940. Εικόνες και μαρτυρίες από την ιστορία της*. Εκ. Χ. Καμπουρίδη, Ξάνθη, 1982.
 20. Φωτογραφία του κτιρίου, που έχει καταδαφιστεί δημοσιεύθηκε στο εξώφυλλο των *Χρονικών* 122(1992).
 21. Ενδεικτικές είναι οι ιστορικές πληροφορίες για την κοινότητα των Ιωαννίνων, που είναι μία από τις αρχαιότερες. Βλ. Κανετάκης, *ό.π.* Αρχικά η εγκατάσταση είναι εκτός του Κάστρου. Το 1611 μεταφέρονται στο εσωτερικό. Στο χάρτη του 1810-1820 εμφανίζονται δύο συνοικίες, μία εντός και μία εκτός του κάστρου που συνδέονται και με γέφυρα. Μετά την πυρκαγιά του 1869, που κατέκαυσε 270 κατοικίες (τα 4/5 εβραϊκές) και 1084 καταστήματα (το 1/3 εβραϊκά), μια ακόμη συνοικία, το Βακούφι, χτίζεται εκτός του κάστρου δίπλα στην αγορά (Archives du Ministère des Affaires Etrangères, CCC vol. 11, 1863-1873, έγγραφο 11.8.1869).
 22. Τα Γιάννινα είναι η μόνη πόλη για την οποία έχει βρεθεί χάρτης της εποχής (1902) με σημειωμένες με διαφορετικά χρώματα τις συνοικίες. Βλ. Ευ. Ντάτσι, «Ένας άγνωστος πολεοδομικός χάρτης των Ιωαννίνων του 1902», Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου: «Ηπειρος 15ος-20ος αιώνας», Δήμος Ιωαννιτών, 1987.
 23. Πρόκειται για τον οχυρωματικό περίβολο που κατασκευάστηκε το 1827. Βλ. Υ. Halacoglu, «Teselya yenisehiri ve Türk eserleri hakkinda bir arastirma», στο *Güney-Dogu Avrupa Arastirmalari Dergisi* 2-3 (1973-1974), όπου και πληροφορίες για τον αριθμό των Εβραίων σε προηγούμενες ιστορικές περιόδους.
 24. Χ. Ζαρκάδα-Κ. Τρακοσοπούλου, *ό.π.*, σ. 80-83.
 25. Tahta-kale, όπως λέγονταν στα τούρκικα. Βλ. για παράδειγμα στην «Περιγραφή της Αδριανούπολης του 1760 από τον Γινάτιο Σαράφωγλου» *Θρακικά* 2(1929), σύμφωνα με την οποία υπήρχαν δύο εβραϊκές συνοικίες, ο μεγάλος ταχτακαλές και ο μικρός ταχτακαλές.
 26. Βλ. την εντυπωσιακή περιγραφή του μεγάλου ενός Εβραίου στη Θεσσαλονίκη στο κέντρο μιας φτωχής συνοικίας που μετατρέπεται το 1870 σε σχολείο της Alliance: AUI Ecoles, Grèce XV E 190, έγγραφο Matalon 22.9.1894.
 27. Β. Κολώνας, *Η εκτός των τειχών επέκταση της Θεσσαλονίκης...*, *ό.π.*
 28. Στο ίδιο.
 29. Βλ. Αιμ. Στεφανίδου, *ό.π.*, σ. 285, που παραπέμπει σε στοιχεία του Salname του 1905. Σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει στη σ. 140, μεταξύ 1885 και 1905 στην Καβάλα ζούσαν από 300 ως 1.000 Εβραίοι.
 30. Β. Lory, *ό.π.*
 31. Εκθέσεις Matalon 5/18.11.1894 και Samuel Lévy 31.10.1894, AUI Ecoles, Grèce XV E 190, *ό.π.* Για το Μοναστήρι δεν διαθέτουμε δυστυχώς κανένα χαρτογραφικό ντοκουμέντο.
 32. Β. Lory, Α. Popovic, *ό.π.*
 33. Ν. Σχινάς, *ό.π.*, σ. 266: Πληθυσμός 1886: 44.582 (χριστ. 23.379, μουσ. 17.255, Εβραίοι 3.948) Συνοικίες 29 (13 χριστ., 15 οθωμ. και 1 εβραϊκή).
 34. J. Nehama, *ό.π.*, σ. 768.
 35. AUI Ecoles, Grèce XV E 189, έγγραφο Marx 7.4.1874. Για την κοινωνική και οικονομική σύνθεση της κοινότητας, βλ. P. Dumont, «La structure sociale de la communauté juive de Salonique à la fin du 19e s.», *Revue Historique*, CCLXIII (1980).
 36. L. Wirth, *The Ghetto*, University of Chicago Press, Σικάγο 1928. Για τη συζήτηση που έχει αναπτυχθεί μεταξύ μελετητών, βλ. Ulf Hannerz, *Explorer la ville*, Minuit, Παρίσι 1983.
 37. Περιγραφές των κεντρικών συνοικιών υπάρχουν στον P. Risal, *La ville convoitée*, Παρίσι 1918, σ. 260, στον Β. Nicolaidy, *Les Turcs et la Turquie contemporaine*, Sartorius, Παρίσι 1859, σε πολυάριθμα φύλλα των εφημερίδων (*Ερμής* 28/15.8.1875), κ.ά. Για τη μετεγκατάσταση των υψηλών εισοδηματικών στρωμάτων στη συνοικία των Εξοχών και στη νέα παραλία της πόλης, βλ. Β. Κολώνας, *Η εκτός των τειχών...*, *ό.π.* και Α. Καραδήμου Γερόλυμπου, «Εκσυγχρονισμός και πολεοδομία στην Θεσσαλονίκη του 19ου αιώνα», Πρακτικά συνεδρίου «Νεοκλασική πόλη και αρχιτεκτονική». Σπουδατήριο Ιστορίας Αρχιτεκτονικής Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1983.
 38. *Φάρος της Μακεδονίας* 1454/25.8.1890 FO 195/1692 έγγραφο Blunt 5.9.1890 AUI Grèce VIII E 108 έγγραφο Allatini 13.10.1890 AUI Grèce XI E 157 γράμματα Danon 4.9.1890 και συνέχεια AUI Grèce X E 146 γράμματα J. Casés. Στη βιβλιογραφία, βλ. επίσης J. Nehama, *ό.π.* και V. Béard, *ό.π.*, σ. 174-192.
 39. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*
 40. AUI, Grèce XI E 157, έγγραφο Danon 19.9.1890.
 41. AUI Grèce V B 23-24, Salonique 1891-1908, αναφορά Η. Pettera 18.1.1891.
 42. Α. Καραδήμου Γερόλυμπου, «Οθωμανική πολεοδομία των μεταρρυθμίσεων. Θεσμοί, διοικητική οργάνωση, πολεοδομικές επεμβάσεις», *Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Αρχιτεκτόνων*, IB (1990), σ. 65-114.
 43. Κατά τον *Οδηγό της Ελλάδος* του Γυγλέση, όπως παρατίθεται από τον Β. Δημητριάδη, *ό.π.*, σ. 458.
 44. Άθλιες συνθήκες διαβίωσης περιγράφονται σε ειδική έκθεση για την περιοχή, που υπογράφουν οι γιατροί J. Nissim, A. Sciaky, Dr. Zaducki, Dr. Misrahi. Βλ. «Rapport sur les conditions sanitaires des quartiers Vardar» της 24.11.1897. Υποβάλλεται με την επιστολή της 26.11.1897 του C. Allatini, (AUI Grèce V B 23-24, Salonique 1891-1908).
 45. AUI, *ό.π.*, έγγραφα Η. Pettera 16.8.1892, 22.12.1892, 8.2.1893.
 46. Αναφορές και εκθέσεις για τη λειτουργία των οικισμών, οικονομικά στοιχεία, σχέδια των συγκροτημάτων και κατοψεις των κατοικιών περιλαμβάνονται στα αρχεία της AUI, Grèce V B, 23-24, Communauté de Salonique, έγγραφα 18.1.1891, 29.5.1891, 30.9.1897 και C. Allatini 1899.